

Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytülmağdis: İzzet Derveze Örneği* **

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 17 Temmuz 2024 Kabul Tarihi: 13 Aralık 2024

✉ **Murat Kayacan**

Prof. Dr.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi / İzmir Kâtip Çelebi University

İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology

<https://ror.org/024nx4843>

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0692>

dr.muratkayacan@gmail.com

Öz

Bu makalede ilahî kökenli üç dinde de büyük önem atfedilen ve kutsal sayılan Beytülmağdis'in (Kudüs) İslâm dünyasındaki yeri ve İzzet Derveze'nin bu konuya bakışı ele alınmaktadır. Derveze, tarih boyunca birçok medeniyetin merkezi olan Beytülmağdis'in İslâm kültürü ve medeniyeti içindeki değeri vurgu yapmaktadır. Araştırmada içerik analizi yöntemi kullanılmış ve daha önce incelenmiş alanları dışarıda bırakarak çalışmanın gerekliliğini ortaya koyan literatür analizi gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem ve analizle Derveze'nin Beytülmağdis'e dair yaklaşımları tefsir ilmi odaklı olarak incelenmiş ve Kudüs'ün İslâm'daki yeri, önemi ve Müslümanlar için taşıdığı manevî değer değerlendirilmiştir. Derveze'nin Kudüs'e dair görüşleri, modern İslâm düşünürlerinin bakış açılarıyla karşılaştırılmıştır. Makale, Kudüs'ün İslâm dünyasındaki konumunu analiz etmekte ve Derveze'nin görüşlerini temel alarak önemli bir kaynak sunmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Derveze'nin Beytülmağdis'e dair yorumunu eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutarak bu kavramın İslâm düşüncesindeki yerini ortaya koymakta ve Derveze'nin Kudüs'ün kutsallığını anlama yaklaşımının hem klasik hem de modern İslâm tefsiri bağlamında güncelliğini koruduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kudüs, Beytülmağdis, Derveze, İbadet.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

** Bu makale, 21-22 Ekim 2022 tarihlerinde Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleştirilen 22. *Uluslararası Beytülmağdis Akademik Sempozyumu*'nda sunulan ancak herhangi bir yerde yayımlanmayan "Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytülmağdis: İzzet Derveze Örneği" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve hakemli dergi formatına getirilmiş hâlidir. Yazının imlası, akıcılığı, tutarlılığı vb. konularda yapay zekâ desteğine başvurulmuştur.

Referencing a Palestinian Exegete for Bayt al-Maqdis: The Case of 'Izzat Darwaza* **

Research Article

Received: 17 July 2024 Accepted: 13 December 2024

Abstract

This article explores the significance of Bayt al-Maqdis (al-Quds), which is highly revered and considered sacred in the three Abrahamic religions, within the Islamic world, as well as 'Izzat Darwaza's perspective on the subject. Darwaza emphasizes the importance of Bayt al-Maqdis, a city central to various civilizations throughout history, within Islamic culture and civilization. The study employs content and literature analysis, excluding previously explored areas, to demonstrate the necessity of this research. Through this method, Darwaza's perspectives on Bayt al-Maqdis are examined, with a focus on Qur'anic exegesis, assessing the place, significance, and spiritual value of al-Quds in Islam and for Muslims. Darwaza's views on al-Quds are then compared with those of modern Islamic thinkers. The article analyzes the role of al-Quds in the Islamic world, drawing on Darwaza's insights as an important source. In conclusion, the study critically assesses Darwaza's commentary on Bayt al-Maqdis, highlighting the enduring relevance of his approach in understanding the sanctity of al-Quds within both classical and modern Islamic tafsir contexts.

Keywords: Tafsir, al-Quds, Bayt al-Maqdis, Darwaza, Worship.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

** This article is a revised and peer-reviewed version of the paper titled "Filistinli Bir Müfessire Referansla Beytülmağdis: İzzet Derveze Örneği", presented at the 22. *Uluslararası Beytülmağdis Akademik Sempozyumu*, hosted by Social Sciences University of Ankara, but not published elsewhere. Artificial Intelligence support was utilized to enhance the text's spelling, fluency, consistency, and overall quality.

Summary

This study examines the interpretation and usage of the term Bayt al-Maqdis in the exegesis of ‘Izzat Darwaza (1888-1984). Its primary goal is to explore how Bayt al-Maqdis is addressed in relation to historical events, locations, acts of worship, and notable figures, while identifying the narrations Darwaza favors. The research employs content analysis and a literature review, focusing on Darwaza’s work *al-Tafsir al-Hadith*, to uncover key aspects of his interpretive approach and methodology. Darwaza’s discussion of Bayt al-Maqdis covers a range of dimensions, highlighting its historical significance and religious symbolism. He examines its connections to sacred locations such as the Jewish Temple and al-Quds, its role as the first qibla for worship, and its ties to figures like Nebuchadnezzar and ‘Umar ibn al-Khattab. Darwaza critically analyzes narrations, distinguishing between exaggerated or contradictory ones. His “critical historicism” approach, which sets his work apart from both classical and modern exegetical traditions, allows him to evaluate the authenticity and historical context of the narrations. The study reveals that Darwaza frames Bayt al-Maqdis within a broader Islamic context, linking it to significant religious and political symbols. His exegesis engages with topics such as the *isra’* and *mi’raj*, Jewish narratives, and the historical destruction of the Temple by Nebuchadnezzar. Darwaza’s ability to place these narrations within Islamic thought reflects his methodological precision and commitment to balanced interpretation. The findings highlight Darwaza’s distinctive contribution to tafsir studies. By comparing his work with other classical and contemporary exegetes, the research shows his unique approach to Bayt al-Maqdis. His systematic critique of narrations and focus on historical accuracy enhances the credibility of his exegesis, making it a valuable resource for modern Islamic scholarship. Moreover, his methodological choices and critical engagement reinforce the relevance of his work in contemporary Islamic thought, particularly in its treatment of religious symbols and historical events. However, the research acknowledges several limitations. The exclusive focus on *al-Tafsir al-Hadith* restricts opportunities for comparison with other exegeses. A more comprehensive study would include a broader range of classical and modern tafsir works to better understand how Bayt al-Maqdis is interpreted in various contexts. Additionally, the reliance on written sources excludes oral and traditional knowledge, which could offer

additional insights into the religious and historical significance of Bayt al-Maqdis. This limitation may omit important non-written details. The geographical and temporal context of Darwaza's life also raises questions about how his interpretations might be received in different regions. Future research could explore the understanding of Bayt al-Maqdis across diverse Islamic regions, offering a more comprehensive analysis of its significance. Furthermore, while the content analysis method provides a structured approach to evaluating Darwaza's interpretations, it remains subjective, and different scholars may draw varying conclusions from the same data. Future studies could incorporate deeper historical and social analyses to offer a clearer understanding of the factors that influenced Darwaza's work. In conclusion, this study provides a thorough and systematic analysis of Bayt al-Maqdis in Darwaza's exegesis, addressing a significant gap in tafsir literature. It underscores the methodological consistency and critical approach that characterize Darwaza's work, offering a fresh perspective on how religious and historical symbols are interpreted in the Qur'an. By placing Darwaza's exegesis within the broader context of Islamic scholarship, the study highlights the enduring importance of his contributions to both historical and modern tafsir studies.

Giriş

Filistin direniş hareketinde etkin rol alan Arap düşünce ve siyaset adamı, müfessir ve tarihçi İzzet Derveze (ö. 1984) II. Dünya Savaşı yıllarında 1945 yılına kadar kaldığı Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış¹ ve sûrelerin nüzul sırasını esas alması yönüyle teoloji ile insan hayatı arasındaki ilişkinin gelişimini açıklamada bir model haline gelmiş olan *et-Tefsîrû'l-ħadîs* adlı eserini² Bursa'da tamamlamıştır.³ Onun kronolojik olarak hazırladığı bu tefsir, Resûlullah (s.a.s.) döneminde Kur'an'ın inmeye başlamasından tamamlanana kadarki süreci izlemeye imkân vermektedir. Siyasi yazılar da kaleme almış olan Derveze, makalelerini Kudüs⁴ merkezli *el-Arab* ve *el-Câmiatiü'l-Arabiyye* adlı dergilerde yayımlamıştır.⁵

Literatür incelemesi kapsamında Derveze'nin kronolojik bir tefsiri (*et-Tefsîrû'l-ħadîs*) niçin kaleme aldığı, sîret-nüzul ilişkisi bağlamında onun yorumları ve diğer tefsirler üzerindeki etkileri vb. konuların inceleme konusu yapıldığı tespit edilmiştir.⁶ O, âyetlerin nüzul kronolojisindeki yerlerini tespiti açısından Fransız Kur'an mütercimi Blachere (ö. 1973) ile kıyaslanmış, bu bağlamda nüzul listeleriyle ilgili çalışmalarından söz edilmiş, dönemlendirme ve Mekki sûrelerdeki Medeni âyetler ve Medeni sûrelerdeki Mekki âyetler konusuna ve âyetlerin nüzul zamanlarının tespiti dair değerlendirmeler yapılmıştır.⁷ Ayrıca Seyyid Kutup⁸ (ö. 1966) ve Derveze'nin tefsirleri Kur'an kıssaları bağlamında karşılaştırmalı analize

¹ İsmail K. Poonawala, "Muhammed İzzet Derveze'nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur'an Hermenötiğine Bir Katkı", çev. Süleyman Gezer, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002), 336.

² Hamka Hasan, "Ahl al-Kitâb Through the Interpretation of the Tartîb Nuzûli İzzat Darwazah", *Ilmu Ushuluddin* 9/2 (2022), 307.

³ Muhammed İzzet Derveze, *el-Kur'anü'l-mecid*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 2008), 7.

⁴ Kudüs'ün İbraniye adı Yeruşalayim/Yeruşalim şeklindedir bk. Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 126.

⁵ Ekrem Demir'den nakille bk. Büşra Mutlu, *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'an Kıssaları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7.

⁶ Hatice Kübra İskender, *Derveze Tefsirinde Sîret-Nüzûl İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁷ Fatih Buba, *Âyetlerin Nüzul Zamanlarının Tespitinde Blachere ve Derveze'nin Mukayesesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁸ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü's-Şuruk, 1412/1992).

tabi tutulmuştur.⁹ Derveze'nin tefsiri nüzul sebepleri açısından da incelenmiş, onun nüzul sebeplerine dair kaynaklarına, kaynak ve isnad kullanımına, nüzul rivayetlerini nasıl değerlendirdiğine ve eleştiriye açık yönlerine dikkat çekilmiştir.¹⁰ Derveze'nin Kur'an ilimlerinden nesh konusuna yaklaşımı da ele alınmıştır. O; neshin aklen caiz, dinen meşru ve Kur'an'da mevcut olduğunu kabul etmiştir; ancak neshin geleneksel anlayışta "metni mensuh hükmü baki olan kısmını" kabul etmemektedir.¹¹

Görüldüğü gibi Beytülmakdis kelimesinin Derveze'nin tefsirinde nasıl ele alındığı, yorumlandığı, hangi rivayetlerin ve görüşlerin tercih edildiği konusu, bir özgünlük değerine sahiptir. Bu bağlamda bu makalenin temel araştırma sorusu şudur: Derveze'nin tefsirinde Beytülmakdis kelimesi olaylar, mekânlar, ibadetler ve kişiler dolayımında nasıl kullanılmıştır?"¹² Bu soru bağlamında *et-Tefsîrû 'l-hadîs* adlı eserden elde edilen veriler, içerik analizi prosedürlerine dayalı olarak değerlendirilmiştir;¹³ çünkü bu yöntem, elde edilen veriler değerlendirilirken "mesaj muhtevası"nın asıl özelliklerini ortaya koymayı hedeflemektedir.¹⁴ Ayrıca bu çalışmada klasik ve modern dönem tefsirlerden de yararlanılmıştır; çünkü etkili bir literatür analizi, bilgiyi artırmak için sağlam bir temel oluşturur. Teori geliştirmeyi kolaylaştırır, yeterli araştırmanın mevcut olduğu alanları kapsam dışı bırakır ve literatür eksikliği olan alanları ortaya çıkarır.¹⁵ Söz konusu yöntem ve analiz tercih edilerek Derveze'nin yorumlarının hangi zemine oturduğu sergilenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Derveze'nin Beytülmakdis'e dair ele aldığı âyetlerin sınırlı sayıda olması ve o âyetler arasında da Beytülmakdis'in doğru anlaşılması konusunda kronolojinin değerine ilişkin bir açıklamasına rastlanılmaması nedeniyle, Derveze'nin tefsirinde sûrelerin kronolojik olarak ele alınmasına odaklanılmamış; bunun yerine Beytülmakdis; olaylar, mekânlar, ibadetler ve kişiler merkeze alınarak değerlendirilmiştir.

⁹ Mutlu, *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'an Kıssaları*.

¹⁰ Abdülhalim Alphan, *Muhammed İzzet ed-Derveze'nin et-Tefsîrû 'l-Hadîs Adlı Eserinde Nüzûl Sebepleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

¹¹ Özge Ergin, *Muhammed İzzet Derveze'nin Tefsirinde Nesh* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 69.

¹² Derveze, Beytülmakdis konulu yorumlarını Filistinli olmasından ziyade İslâm'ın evrensel ilkeleri ve tefsir geleneği çerçevesinde yaptığından araştırma sorusunda Filistinli oluşunun yorumuna etkisine yer verilmemiştir.

¹³ Robert Philip Weber, *Basic Content Analysis* (California: Sage Publications, 1990); Kimberly A. Neuendorf, *The Content Analysis Guide Book* (California: Sage Publications, 2002).

¹⁴ Neuendorf, *The Content Analysis Guide Book*, 52.

¹⁵ Jane Webster - Richard T. Watson, "Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review", *MIS Quarterly* 26/2 (2002), xiii.

1. Olaylar Bağlamında Beytülmağdis

et-Tefsîrû 'l-ğadîs adlı eserde isrâ ve mi mi'râc olayları bağlamında Beytülmağdis'ten söz edilmektedir. Medine'ye hicretten bir yıl önce gerçekleştirildiği belirtilen isrâ,¹⁶ Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidişinden söz etmek için kullanılırken mi'râc Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya, oradan da göğe yaptığı yolculuğunu belirtmek için kullanılır.

Derveze, isrâ ve mi'râc olayı konusunda müfessirlerin birçok hadis aktardıklarını belirttikten sonra bu hadislerin çoğunlukla söz konusu iki olayın birlikte olduğunu ifade ettiklerine dikkat çeker. Bu haberlere göre Hz. Muhammed, önce Beytülmağdis'e doğru bir gece yürüyüşüne çıkarılmış ve sidretü'l-müntehâya varana kadar göklere yükseltiştir. Bununla birlikte sahih hadis kitaplarında yer alan hadislerde isrâ ve mi'râc bir arada değildir. Bazıları isrâ haberini Beytülmağdis'e kadarki yolculukla sınırlı olarak aktarmakta ama göğe çıkmaktan söz etmemektedir. Bazı rivayetler de Resûlullah'ın (s.a.s.) Mescid-i Haram'dan Beytülmağdis'e uğramadan göğe yükseldiğinden söz etmektedir.¹⁷ Bu farklı rivayetler, isrâ ve mi'râcın gerçekleşme biçimine dair tarihsel ve rivayet kaynaklı çeşitliliğin, Müslüman düşünürler arasında konunun yorumlanmasına yönelik çok yönlü bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

Derveze'ye göre İsrâ Sûresi 1. âyetin ruhu, Allah'ın âyetlerini Peygamber'in (s.a.s.) gerçekten gördüğünü ilham etmektedir; eğer bu olay, yaşanmış bir hadise değil, sadece bir rüya olsaydı insanların bu olayla imtihan edilmesi söz konusu olmazdı.¹⁸ Zaten müfessirlerin çoğu onun Beytülmağdis'e bedenlen gittiği görüşündedir.¹⁹ Yine Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen iki rivayette Kureyş'in Hz. Muhammed'e (s.a.s.) Beytülmağdis'in niteliklerini sorduğunun, onun da niteliklerini onlara söylediğinin belirtilmesi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Allah'ın âyetlerini görmesinin bizzat gerçekleştiğini teyit eder niteliktedir.²⁰ Yani Derveze, isrâ olayının uykuda gerçekleştiğini söylemenin makul olmadığını düşünmekte Peygamber'in (s.a.s.) Allah tarafından bedenlen

¹⁶ Muhammad Asad, *The Message of the Qur'ân* (Gibraltar: Dar al Andalus, 1980), 996.

¹⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû 'l-ğadîs* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383), 2/83.

¹⁸ Mi'râcın, akıl ve ilmin yorum getiremediği rüya ötesi ve rüyadan daha derin bir ruhsal tecrübeyi, bundan da öte bir ruh-beden tecrübelerini ifade ettiği görüşü konusunda bk. Hayati Aydın, "Mi'râc Olayı, İmkânı ve Keyfiyeti", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/62 (2022), 99-123.

¹⁹ Nâsirüddin Ebû Said el-Beyzâvî, *Envârü 't-tenzil ve esrârü 't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 3/247.

²⁰ Derveze, *et-Tefsîrû 'l-ğadîs*, 3/355.

götürülmüş olmasına inanıp inanmamanın imtihan konusu olabileceğini belirtmektedir.

Derveze, “rivayet ya da hadis” diyerek Hz. Ali’nin (ö. 40/661) kız kardeşi Ümmü Hânî’den (ö. 50/670’ten sonra) bir aktarımda bulunur: “Peygamber (s.a.s.), isrâ gecesini Ümmü Hânî’nin evindeydi. Onu (Hz. Muhammed’i) yatağında bulamadı. Kureyşlilerden kaynaklanan bir kötülüğe maruz kalmış olabilir, diye endişelendi. Sonra Hz. Muhammed (s.a.s.) döndü ve ona buraka²¹ binişinden ve Beytülmağdis’e gidişinden, İbrâhim, Mûsâ, İsrâ’yı görmesinden söz etti.” Ümmü Hânî’den başka bir rivayete ya da hadise göre Peygamber (s.a.s.), yatsı sonrası Ümmü Hânî’nin evinde uyudu. Şafak sökmeden önce Ümmü Hânî ona seslendi. Peygamber (s.a.s.) uyandı ve sabah namazını kıldı. Ümmü Hânî de ona uyup namaz kıldı. Sonra ona, “Ey Ümmü Hânî! Gördüğün gibi işte bu vadiye (Mekke’de) sizinle yatsı namazını kıldım. Sonra Beytülmağdis’e geldim, orada namaz kıldım. Ardından gördüğün gibi sabah namazını şimdi sizinle kıldım.” dedi.²² Derveze’nin her iki aktarımında da -ikincisi Taberî tefsirinde de mevcuttur.²³ Hz. Peygamber’in (s.a.s.) isrâ gecesinde Beytülmağdis’e bedenen gittiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Derveze, hadisleri ele alışında geleneksel rivayetleri desteklemekle birlikte bedensel ve ruhî isrâ tartışmasında bedensel yorumu eğilimlidir. Bu, Derveze’nin olayın doğasına dair eleştirel fakat aynı zamanda rivayetlere bağlı bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir.

Derveze’ye göre hadis imamları ve müfessirler, isrâ ve mi’râcın birlikte ve Resûlullah (s.a.s.) uyanırken ve bedenen gerçekleştirdiği şekilde sahih kabul ettikleri nakillerde bulunmaktadır. Bununla birlikte o, Kur’an’ın açık ifadelerinin iki olayı değil, sadece isrâyı aktardığı düşüncesindedir. Derveze, şaşırtıcı ayrıntılar içerdiğini düşündüğü isrâ konulu hadisler (özellikle de Peygamber’in (s.a.s.) uyanırken ve bedensel olarak mi’râcı gerçekleştirdiğine dair detayları içerenler) karşısında çekinceli bir tutum benimser.²⁴

Derveze; tefsirinde Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Beyhâkî’nin, (ö. 458/1066) rivayetlerine yer verir: “Kureyş, Beytülmağdis’e bir gece yolculuğuna çıkarılmış olduğum konusunda beni yalanladığında bir taşın üzerinde dikildim. Allah bana Beytülmağdis’i gösterdi. Ben de

²¹ Mi’râc gecesinde Hz. Peygamber’i taşıdığı rivayet edilen bineğe dair Derveze, Tirmizî’den bir rivayet aktarır. Büreyde’den aktardığına göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle dedi: Beytülmağdis’e geldiğimizde Cebrail parmağıyla taşı deldi ve burakı bağladı.” bk. Derveze, *et-Tefsîrû ‘l-ğadîs*, 2/85.

²² Derveze, *et-Tefsîrû ‘l-ğadîs*, 2/84. Derveze, tefsiri boyunca sadece burada yer verdiğimiz iki Ümmü Hânî rivayeti bağlamında “rivayet ya da hadis (رواية أو حديث)” ifadesini toplam iki kez kullanmaktadır.

²³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camîu ‘l-beyân fî tefsîri ‘l-Kur ‘ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Dâru Hicr Li’t-Tabaa ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’ ve ‘l-İ-lan, 1422/2001), 14/414.

²⁴ Derveze, *et-Tefsîrû ‘l-ğadîs*, 2/91.

Kureyşlilere Allah'ın âyetlerini anlatmaya başladım ve Beytülmakdis'e bakıyordum.”

Müslim'in rivayet ettiği bir hadise göre Ebû Hüreyre şöyle demiştir:

“Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Kendimi bir taşın üstünde gördüm. Kureyş bana kanıtlayamadığım şeyleri soruyordu. Daha önce yaşamadığım bir ıstırap yaşadım. Allah o sıkıntıyı benden giderdi. Artık Beytülmakdis'e bakıyordum. Bana ne sorsalar onlara cevap veriyordum.”

İbn Kesir'in (ö. 774/1373) aktarımına göre Beyhakî, Urve kanalıyla Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) şöyle dediğini rivâyet etmektedir: “Resûlullah (s.a.s.) el-Mescidü'l-Aksâ'ya götürüldüğünde ona inananlardan ve tasdik edenlerden bazıları dinden döndü ve bu konuyla birlikte çabucak Ebû Bekir'in yanına gittiler ve dediler ki: “Geceleyin Beytülmakdis'e doğru yolculuğa çıkarıldığını iddia eden arkadaşına inanıyor musun?” Hz. Ebû Bekir, “Öyle mi söyledi?” dedi. “Evet.” dediler. “Öyle dediyse doğru söyledi.” dedi. Dediler ki: “Sen geceleyin onun Beytülmakdis'e gittiğini ve sabah olmadan da döndüğünü tasdik ediyorsun.” “Evet, onun ötesinde olana inanırım. Ona sabah veya gece fark etmez gök haberlerine inanırım.” dedi.”²⁵

Derveze'nin yukarıdaki rivayetleri bir araya getirerek sunduğu ortak sonuç, Peygamber'in (s.a.s.) Beytülmakdis'e olan yolculuğunun ruhî değil bedensel bir deneyim olarak kabul edilmesi gerektiği yönündedir; zira gerek Kureyşlilerin sorgulamaları gerekse Hz. Ebû Bekir'in tasdiki, olayın rüya değil gerçek bir tecrübe olarak yaşandığını teyit etmektedir.

Görüldüğü gibi Derveze, isrâ olayını Hz. Âişe ve Muaviye'den aktarılan görüş²⁶ doğrultusunda ruhi bir tecrübe (bi-rûhihi) gören Asad'dan²⁷ farklı olarak Beytülmakdis'e gidişe dair isrâ olayının Hz. Peygamber (s.a.s.) uyanıkken ve bedenen gerçekleştiği görüşüne eğilimlidir. Ona göre İsrâ Sûresi 1. âyeti, mi'râc da içerir şekilde yorumlanamaz. Rivayetlerdeki mi'râc olayına dair aktarımların kendisine değil, onlarda mevcut gereksiz gördüğü ayrıntılara karşı mesafelidir. Ek olarak sahih hadis kitaplarında isrâ ve mi'râc hakkında yer alan hadisler, bu iki olay arasında bağlantı kurmaz. Derveze, bunun yöntemi açısından önemli bir anlama sahip olduğunu belirtir. Yukarıda Ebû Hüreyre²⁸ ve Cabir'den²⁹ rivayetle metinlerini

²⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 3/353.

²⁶ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akide ve's-şerîa' ve'l-menhec* (Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1418/1997), 15/13.

²⁷ Asad, *The Message of the Qur'an*, 996.

²⁸ “Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Beni bir taşın üstünde gördüm. Kureyş'te bana ispat edemediğim şeyleri soruyordu. Daha önce yaşamadığım bir ıstırap yaşadım. Allah o sıkıntıyı benden giderdi. Artık Beytülmakdis'e bakıyordum. Bana ne sorsalar onlara cevap veriyordum.”

²⁹ “Kureyş, Beytülmakdis'e bir gece yolculuğuna çıkarılmış olduğum konusunda beni yalanladığında bir taşın üzerinde dikildim. Allah bana Beytülmakdis'i göster-

aktardığı hadisler, sadece Beytülmakdis'e gece yolculuğunu belirtmekle sınırlı kalmıştır.³⁰

2. Mekânlar Bağlamında Beytülmakdis

Derveze; tefsirinde Beytülmakdis'ten söz edilen bağlamlarda mekân olarak yeryüzünden, Beytü'l-Mâide adlı bir yerden, Beytülmakdis'in duvarından, Beytülmakdis'te bir mescidden, 1. yüzyılda Romalılar tarafından yıkılan Yahudi mabedinden, Orşelim'den, Hz. Süleyman tarafından kurulan Beytülmakdis mabedinden ve bugün Mescid-i Aksâ'nın harim kapılarından biri yani "Hitta Kapısı"ndan söz etmektedir. Bu bölümde söz konusu mekânlar ele alınacaktır.

Müfessirlerin kitaplarına ve yöntemlerine ilişkin yorumları ve görüşleri aktaran Derveze, tefsirinde yirmi dört rivayete yer verir. Bunların on ikincisi *el-Keşşâf* tefsirindedir.³¹ Söz konusu tefsirdeki o rivayette Beytülmakdis ile de ilişkili şekilde Hasan-ı Basri'ye (ö. 110/728) dayandırılarak yüce Allah'ın yeri ve gökleri yaratması ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "Yüce Allah Beytülmakdis'in bulunduğu yerde yeryüzünü bir taş şeklinde yarattı. Bu taşın üzerinde ondan ayrı durmayan bir duman bulunuyordu. Sonra dumanı yükseltti ve ondan da gökleri yarattı. Irmağı yerinde tuttu ve ondan da yeryüzünü (bir döşek gibi) yaydı. İşte *"İnkâr edenler görmediler mi ki göklerle yer bitişikken biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık? Hâlâ iman etmeyecekler mi?"*³² âyeti ile kastedilen budur."³³

Derveze, Beytülmakdis'te mimarisinin Dâvûd peygambere ait olduğu bilinen ve Beytü'l-Mâide adında hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından saygı duyulan geleneksel bir yer olduğunu ifade eder. Derveze'ye göre bu, Hıristiyanların ya da onlardan bir grubun nesilden nesile İsâ'ya ve Havârilere gökten mucize bir sofraya indiği haberini yaydıklarını gösteriyor olabilir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemine dayandırılan rivayetlerdeki tuhaflıklarına aldırış edilmezse "sofra" mucizesi³⁴ hikâyesinin bilinmeyen bir kısma olmadığı söylenebilir.³⁵ Görüldüğü gibi Derveze, Beytülmakdis ile ilişkili olarak Hz. Dâvûd'a ait Beytü'l-Mâide diye bir yerden söz etmekte ve "sofra" mucizesini tek gündeme getirenin Kur'an

---

di. Ben de Kureyşlilere Allah'ın âyetlerini anlatmaya başladım ve Beytülmakdis'e bakıyordum."

³⁰ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîs*, 3/354.

³¹ Derveze'nin Zemahşerî'den aktardığı rivayetin kaynağı için bk. Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ħaķā'iki ġavâmiẓi 'l-tenzil ve 'uyûni 'l-eķâvil fi vüçûhi 'l-te'vil* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1986), 1/124.

³² el-Enbiyâ 21/30.

³³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîs*, 1/215.

³⁴ el-Mâide 5/114.

³⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîs*, 9/261.

olmadığını ifade etmektedir. Zaten o, kıssalardaki içeriği önceki semavî kitapların içeriğiyle karşılaştırıp açıklar.³⁶

Derveze'nin eleştirel bir gözle aktardığı söz konusu yirmi dört tefsir rivayetinin sonuncusu da Beytülmağdis ile ilişkilidir. İbn Ömer'e dayandırılan bir rivayete göre “*Nihayet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur (duvar) çekilir.*”³⁷ âyetindeki “sur”dan kastedilen şey, Beytülmağdis'in doğu tarafındaki duvardır. Bu duvarın iç kısmında meşid vardır. Dış kısmında ise azap yani cehennem vadisi bulunmaktadır.³⁸ Derveze, bu âyetteki “sur” bağlamında Taberî³⁹ (ö. 310/923) ve Begavî'nin (ö. 516/1122) Beytülmağdis'in doğu tarafındaki duvarın içi rahmet, dış tarafında azap olduğunu belirten nakiller yaptıklarını ifade eder. Söz edilen yer, Yahudilerin dedikleri gibi Cehennem Vadisi olarak bilinen yerdir.⁴⁰ Kıyâmet gününden söz eden bir âyetteki “sur” hakkındaki bu tür ifadeler, Derveze'ye göre âyetlerin içeriğinden uzak garip ifadelerdir. Derveze, Taberî'nin âyetteki “sur”u cennet ve cehennem arasında bir engel (sur) kabul ettiğini⁴¹ belirtir ve o da bu görüşe katılır.⁴²

Eleştirel bakış açısıyla Derveze, yukarıda belirttiği türden pek çok tefsir rivayetinin ilmiyle, dirayetiyle takva ve mantığıyla bilinen sahâbe ve tabiîne dayandığını bununla birlikte bu rivayetlerde üzücü mezhebi ve siyasi izlerin yer almasının sahâbe ve tabiînin bu durumuyla çelişkili olduğunu belirtmektedir. O, bu türden rivayetleri âyetlerin anlatmak istediğiyle uyumlu bulmaz.⁴³

Taberî⁴⁴ ve Mâtürîdî'nin⁴⁵ (ö. 333/944) Şam meşidi ve Beytülmağdis şeklinde anlam verdiğini belirttiği “*Ant olsun incire ve zeytine.*”⁴⁶ âyeti hakkında Derveze; tin ve zeytûn kelimeleri hakkında İbn Abbas (ö. 68/687-88) ve tabiîn âlimlerinden Hasan-ı Basri, İkrime (ö. 105/723), Mukâtil (ö. 150/767), Mücâhid (ö. 103/721) ve Atâ'ya (ö. 114/732) dayandırılan

³⁶ Hasan Kılıç, “Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin Bir Analiz: İzzet Derveze Örneği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 108.

³⁷ el-Hadîd 57/13.

³⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîş*, 1/217-218.

³⁹ Kâ'b el-Ahbâr'dan yapılan aktarıma göre âyetteki sur, Beytülmağdis'teki kapıdır. Bk. Taberî, *Camiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 22/403.

⁴⁰ Abdullah b. Ömer'den yapılan bu nakil için bk. Mesud el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimu'l-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. (Beirut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi`, 1417/1997), 8/36.

⁴¹ Taberî, *Camiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 22/401.

⁴² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîş*, 9/314.

⁴³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîş*, 1/218.

⁴⁴ Taberî, *Camiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 24/503.

⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426), 10/570.

⁴⁶ et-Tîn 95/1.

değişik görüşlere dikkat çeker. Bunların bilinen iki meyve olduğu ifade edilmiştir. Allah, birçok yararı nedeniyle bu iki meyveye yemin etmiştir. “Tin”in, dağ ya da Dımeşk’te bir cami; “Zeytûn”un da dağ ya da Beytül-makdis’te bir mescid olduğu da söylenmiştir. İncir ve zeytin Dımeşk ve Beytül-makdis’te meşhur iki meyve oldukları için bu ikisinden âyette söz edildiği de belirtilmiştir.⁴⁷ Âyetteki ifadeye iki anlam verildiğini belirtmekle Derzeze, âyetin hem doğal hem de dinî anlamda sembolik bir değer taşıdığına işaret etmiş olmaktadır.

el-Mescidü’l-Aksâ, İslâmî bir adlandırma olup sözlükte çok uzak mescid demektir. Kastedilen şeyin Beytül-makdis olduğu konusunda ittifak edildiğini söyleyen Derzeze; Beytül-makdis’in, M.S. 1. yüzyılda Romalılar tarafından yıkılan Yahudi mabedinin enkazı üzerine inşa edildiğini ifade eder. Kur’an’ın indiği dönemde Beytül-makdis yerinde mevcut değildi. Adlandırma, öncesi ve sonrası dikkate alınarak yapıldı. Yaygın olarak bilinen şey, bu mabedi Hz. Dâvûd’un oğlu Hz. Süleyman’ın inşa ettirdiğidir. O, yakın bir tahminle M.Ö. 10. yüzyılda yaşamıştı. Nesâî’nin (ö. 303/915) Abdullah b. Amr aracılığıyla Hz. Peygamber’den (s.a.s.) naklettiğine göre o, şöyle demiştir: “Hz. Dâvûd’un oğlu Hz. Süleyman, Beytül-makdis’i inşa ettiğinde yüce Allah’tan üç şey istemiştir: Allah’ın hükmüyle uyumlu hükmedebilmeyi istemiş ve ona bu verilmiştir: Ondan sonra kimseye verilmeyen bir saltanat talep etmiş ve verilmiştir. O, mescide sadece anasından doğduğu gün gibi günahlarından arınmak isteyen kimselerin gelmesini istemiştir.” Kurtubî’nin (ö. 671/1273) de tefsirinde aktardığı ve sahih olduğunu belirttiği bu hadiste⁴⁸ mescidin Hz. Süleyman tarafından yapıldığının kuvvetli bir şekilde ifade edildiğini söyleyen Derzeze’ye göre söz konusu mescid, Beytül-makdis’tir.⁴⁹ Görüldüğü gibi Derzeze, Beytül-makdis’in İslâmî bir adlandırma olan el-Mescidü’l-Aksâ olarak anılmasının, Yahudi mabedinin enkazı üzerine kurulduğu gerçeğiyle örtüştüğünü belirtir ve Kur’an’da kastedilen bu mescidin Hz. Süleyman tarafından inşa ettirildiğine dair yaygın kabulü sahih hadislerle destekler.

Derzeze; sifirleri⁵⁰ şerhedenlerin, Şelîm kentinin Beytül-makdis diye bilinen Orşelim (Jerusalem) kenti ya da günümüzde onun yerine inşa edilen Nablus yakınlarındaki adı Sâlim olan köy olduğu konusunda spekülasyon yaptığını belirtir. İbn Kayyim’a (ö. 751/1350) göre Beytül-makdis’in Orşelim olduğunu nakleden Derzeze, Kur’an’da ve el-Mescidü’l-Aksâ’dan söz

⁴⁷ Derzeze, *et-Tefsîrû’l-ħadîş*, 2/164.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berduni - İbrâhim el-İtfiyîş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1384/1964), 4/138.

⁴⁹ Derzeze, *et-Tefsîrû’l-ħadîş*, 2/176.

⁵⁰ Tevrat’ın her bir bölümü.

eden hadislerde adı belirtilen Beytülmakdis mescidini ilk inşa edenin de yine İbn Kayyim'a göre Hz. Ya'küb olduğunu belirtir.⁵¹

Derveze, Hz. Ali'nin kız kardeşi Ümmü Hâni'den rivayet edilen bir hadisi aktarır: "Peygamber (s.a.s.), onun evindeydi, (Ümmü Hâni) onu yatağında göremedi, bulamadı. Sonra sabah onu buldu ve uyandıığında el-Mescidü'l-Aksâ'ya gece yolculuğu haberini verdi."⁵² el-Aksâ kelimesinin, en uzak veya çok uzak anlamına geldiğine dikkat çeken Derveze, âyetteki el-Mescidü'l-Aksâ ifadesiyle kastedilen şeyin, -Sâd Sûresi bağlamında açıkladığı gibi- tercih edilen görüşe göre Hz. Süleyman tarafından kurulan Beytülmakdis mabedinin yeri olduğunu belirtir. O zamanlar tapınak, harabe halindeydi. Bu yüzden terim, sağlam olduğu döneme göre kullanılmıştır. Bu bağlamda Derveze; tefsirinde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) Ümmü Seleme (ö. 62/681) kanalıyla Resûlullah'tan (s.a.s.) naklen rivayet ettikleri bir hadise yer verir:

"Hacca ya da umreye el-Mescidü'l-Aksâ'dan başlayıp oradan Mescid-i Haram'a giden kimsenin geçmiş ve gelecek günahları bağışlanır. Cennet ona vaciptir." Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'den, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kölesi Meymûne kanalıyla rivayet edilen bir hadise göre de Meymûne şöyle demiştir: "Ey Allah'ın elçisi! Beytülmakdis hakkında bize fetva ver, dedim. O da 'Oraya gidin, orada namaz kılın. Gitmezseniz de oraya kandillerini tutuşturan yağ gönderin.' dedi."⁵³

Derveze'nin naklettiği hadisler ve yorumlarından anlaşılan şey, İsrâ Sûresi 1. âyetteki el-Mescidü'l-Aksâ'nın yerinin Beytülmakdis ile aynı yer olduğudur.

Günümüzde mevcut Eski Ahit kitaplarında anlatılanların özetini veren Derveze'ye göre Hz. Dâvûd'un babaannesi Moablı'dır ve Dâvûd, lir çalınmada (في الضرب على الكنارة) hünerlidir. Filistinli komutan Câlût'un karşısına çıkmış ve onu öldürmüştür.⁵⁴ Kral Tâlût'un adamlarından biri olmuştur. Adamları Tâlût'un hükümlerinde konusunda Hz. Dâvûd'dan korkmuş, onu uzaklaştırmış ve öldürmek için fırsat kollamıştır. Hz. Dâvûd, hemen Filistinlilere sığınmış ve onlarla birlikte savaşmıştır. Tâlût öldüğünde Hebron'da İsrâiloğulları'ndan bir grup onu kral tanıyıp biat etmiştir. Sonra tüm İsrâiloğulları üzerine kral olmuş ve Orşelim denilen Beytülmakdis'i almıştır. Hz. Dâvûd'un başkent edindiği buraya daha önce Yebûs denirdi.⁵⁵ Bu ifadeleriyle Derveze, Eski Ahit anlatımlarına dayanarak Orşelim'in Hz.

⁵¹ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 2/177.

⁵² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 3/353.

⁵³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 3/357.

⁵⁴ el-Bakara 2/251.

⁵⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 2/306.

Dâvûd döneminde fethedilip başkent olarak benimsendiğini ve Beytül-makdis adıyla aynı yeri ifade ettiğini vurgulamış olmaktadır

Derveze'ye göre tarih; İsrâiloğulları'nın güçlendiğini, zayıfladığını, saptığını, ıslah olduğunu, haddi aştığını, tövbe ettiğini ve defalarca cezaya maruz kaldığını kaydetmiştir. Bunlardan birinde, M.Ö. 8. yüzyılda Asur kralları Sanherib, Sargon ve Esarhaddon'un merkezi Filistin'in ortasındaki Samiriye'de bulunan ve Filistin'in büyük bir bölümünü yöneten İsrâil Devletini ortadan kaldırmışlar, onların yerine getirdikleri toplulukları yerleştirmişlerdir. İkincisinde M.Ö. 605-562 yılları arasında hüküm süren Bâbil Kralı Nebukadnezar (Buhtunnasr), M.Ö. 6. yüzyılın ilk üçte birinde, başkenti Orşelim olan Yahudilerin ikinci devleti Yehuda'ya son vermiştir. İşte böyle, başkentin ve mabedin yerle bir edilip yağmalanması sonrasında çoğu Babil'e sürgün edilmiştir.⁵⁶ Verdiği bu bilgilerle Derveze; Orşelim'in Beytülmakdis olduğunu teyit etmekte, tarihî olayları aktararak Orşelim'in, İsrâiloğulları için hem devlet merkezi hem de dinî merkez olarak Beytül-makdis'le özdeşleştiğini ve Babil sürgünüyle bu merkezin tahrip edilmesinin İsrâiloğulları üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını vurgulamış olmaktadır.

Beytülmakdis yakınlarındaki Eriha'dan söz edildiği ifade edilen⁵⁷ bir âyet şöyledir: “*Hani, ‘Şu kasabaya girin, orada istediğiniz yerden bolca yiyeceğiniz. Kapıdan secde ederek girin ve ‘Bizi bağışla (hitta), deyin ki biz de sizin yanlışlıklarınızı bağışlayalım. İyilere olan lütuflarımızı ise artıracamız.’ demiştik.*”⁵⁸ Mukâtil, İsrâiloğulları'nın yerleşmelerinin istendiği bu yerin İliyâ olduğunu belirtir.⁵⁹ Bu âyeti sonraki âyetle birlikte alan Derveze, el-A'râf 7/161.-162. âyetler bağlamındaki yorumlara benzer şekilde İsrâiloğulları'nın yerleşmelerinin emredildiği yerin Eriha veya Beytülmakdis yakınlarında bir yer olduğunun nakledildiğine dikkat çeker. Ona göre İsrâiloğulları'nın secde ederek girmeleri ve girerken “Hitta” demeleri emrolunan kapı, bugün Mescid-i Aksâ'nın harim kapılarından “Hitta Kapısı” denilen kapıdır. Bununla birlikte bu iddia, bir belgeye dayanmaz.⁶⁰ Mücâhid, bu kapının Beytülmakdis'in sekizinci kapısı olan Hitta olduğu düşüncesindedir.⁶¹ Görüldüğü gibi Derveze, İsrâiloğulları'nın ‘hitta’ diyerek secdeyle girmelerinin emredildiği kapının günümüzde Mescid-i Aksâ'nın “Hitta Kapısı” olarak bilinen kapı olduğunu belirtir; ancak bu görüşün tarihî bir belgeye dayanmadığını ifade eder.

⁵⁶ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 3/360.

⁵⁷ Taberî, *Camiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 1/713.

⁵⁸ el-Bakara 2/58.

⁵⁹ Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Aşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422), 1/201.

⁶⁰ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 2/451.

⁶¹ Ebû'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/125.

Derveze'nin Beytülmağdis'e ilişkin aktardığı iki hadis şöyledir:

Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) azatlı kölesi Meymûne'den (r.a.) naklettikleri rivayet şöyledir: "Ey Allah'ın Resûlü, bize Beytülmağdis hakkında bilgi ver, dedim. Resûlullah (s.a.s.) buyurdu ki: "Oraya gidin ve içinde namaz kılın. Eğer gidemezseniz ve orada namaz kılamazsanız kandillerinde yakılmak üzere oraya zeytinyağı gönderin." Nesâî'nin (ö. 303/915) Abdullah bin Amr'dan (r.a.) rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Süleyman b. Davud Beytülmağdis'i inşa ettiğinde Allah'tan üç şey diledi: Hüküm verirken Allah'ın hükmüne uygun hüküm verebilmek ki bu kendisine verildi; kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir mülk, bu da ona verildi ve yapımını tamamladığında oraya yalnızca namaz kılmak amacıyla gelen kimsenin, annesinden doğduğu gün gibi günahsız olarak çıkmasını diledi."⁶²

Yukarıda Derveze'nin söz ettiği iki hadiste geçen Beytülmağdis'ten kastedilen şey, Beytülmağdis mescididir. Beş muhaddisin⁶³ rivayet ettiği Ebû Hüreyre hadisindeki el-Mescidü'l-Aksâ'dan da kastedilen bu mesciddir. Bu söz (el-Mescidü'l-Aksâ) İsrâ Sûresinin ilk âyetinde de geçmektedir: "Kulunu, kendisine birtakım âyetlerimizi göstermek için bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya yürütenin şanı pek yücedir. Şüphesiz o duyardır, görendir."⁶⁴ Âyetteki "aksâ" kelimesinden kastedilen şey, mescidin çok uzak olmasıdır. Hadislerin rivayet edildiği ve âyetlerin indiği dönemde bu mescid, harap haldeydi. Bu mescide dair Kur'anî ve nebevî adlandırma (Ebû Hüreyre sonra da Meymûne hadisi) yüce Allah'ın bu enkaz üzerine Müslümanların el-Mescidü'l-Aksâ adında bir mescid inşa edecekleri anlamına gelmektedir. Kaldı ki Kur'an, onun ismini vermiştir ve Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi ile birlikte bu mescide de ziyaret yapılmaktadır.⁶⁵ Yani Derveze, el-Mescidü'l-Aksâ'nın, hem İsrâ Sûresinde hem de rivayetlerde harap durumdaki bir mabedi işaret ettiğini, bu adlandırmanın Müslümanların bu mabedi ihya etmesiyle anlam kazandığını ifade eder.

Yukarıdaki âyet bağlamında Derveze, Beytülmağdis ile Allah'a ibadet mekânı kastedildiğini belirtir. "el-Aksâ" sıfatı, Mekke ile Beytülmağdis arasında uzak bir mesafenin bulunduğunu göstermektedir. "el-Mescidü'l-Aksâ", İslâm'dan sonra Kur'anî vasıftan iktibas edilerek İslâm dönemi Beytülmağdis mescidine özel bir ad olmuştur. İslâm öncesi dönemde Süleyman'ın (a.s.) yaptığı mabedin mekânı burası olup âyetin inişi

⁶² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîs*, 2/383.

⁶³ Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî Nesâî.

⁶⁴ el-İsrâ 17/1.

⁶⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîs*, 2/383.

esnasında yıkıntı halindeydi.⁶⁶ Yukarıdaki âyetteki “*çevresini* (havlehû)” ifadesindeki zamir, el-Mescidü'l-Aksâ'ya dönmektedir. İfade, içinde bu Mescid'in bulunduğu Filistin diyarını kastetmektedir. A'râf Sûresi 137. ve Enbiyâ Sûresi 71. âyetler de Allah'ın burasını bereketli kıldığını belirtmektedir.⁶⁷ Derveze'ye göre el-İsrâ 17/1. âyette Mescid-i Haram'ın bulunduğu Mekke'den, çevresi bereketli kılınmış Beytülmakdis'teki en uzak mescidin bulunduğu yeri, kendisine âyetlerini ve büyüklüğünün delillerini göstermesi için Hz. Peygamber'i (s.a.s.) bir gece yolculuğuna çıkararak Allah'ı bir yüceltme söz konusudur. O, her şeyi iştir ve her şeyi de görür.⁶⁸ Derveze, el-Mescidü'l-Aksâ ifadesinin İslâm öncesinde Hz. Süleyman'ın mabedine atıf yaparken, Kur'an'da ise Mekke'den uzaklığına vurgu yapılarak Filistin bölgesindeki bu ibadet mekânının bereketli kılındığını ifade ettiğini ve Peygamber'in bu yere bir gece yolculuğu ile götürüldüğünü belirtir.

Mü'minûn Sûresi 23/50. âyetteki yerin Beytülmakdis olduğu Atâ tarafından İbn Abbas'tan aktarılır.⁶⁹ Zemahşerî (ö. 538/1144) de bu görüşü nakledecek ancak “denildi” diyerek zayıf bulunduğunu belli eder.⁷⁰ “*Meryem oğlunu ve annesini de bir âyet kıldık ve onları oturmaya uygun ve suyu bulunan bir tepeye yerleştirdik.*”⁷¹ Derveze'ye göre âyetteki emniyetli, bol suyun kaynağı bir “*tepe*”nin yeri konusunda birçok söz söylenmiştir. Kâ'b el-Ahbâr'a (ö. 32/652-53 [?]) ve bazı tabiiine dayandırılarak söylendiğine göre söz konusu yer, Ramle (Filistin'de bir kasaba), Beytülmakdis (Kudüs), Mısır, Şam veya Şam'ın doğusundaki Guta'dır. Derveze bu görüşleri tahmine dayalı bulur⁷² ve pek itibar etmez. Anlaşıldığı kadarıyla Derveze, Mü'minûn Sûresindeki “*oturmaya uygun ve suyu bulunan bir tepede*” ifadesinin Beytülmakdis'e işaret ettiği görüşüne mesafeli yaklaşarak, bu tür yorumların tahmine dayandığını ve Zemahşerî gibi zayıf bulunduğunu ifade eder.

Görüldüğü gibi Derveze; tefsirinde Beytülmakdis'ten söz edilen bağlamlarda mekân olarak yeryüzünden, Beytülmakdis'in duvarından, Beytülmakdis'te bir mescidden, 1. yüzyılda Romalılar tarafından yıkılan Yahudi mabedinden, Orşelim'den, Hz. Süleyman tarafından kurulan Beytülmakdis mabedinden, bugün Mescid-i Aksâ'nın harim kapılarından biri yani “Hitta

⁶⁶ Derveze, *et-Tefsîrü'l-ħadîs*, 3/352.

⁶⁷ Derveze, *et-Tefsîrü'l-ħadîs*, 3/352.

⁶⁸ Derveze, *et-Tefsîrü'l-ħadîs*, 3/352.

⁶⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri Vâhidî, *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/291; Begavî, *Meâlimu't-tenzil*, 5/419.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/189.

⁷¹ el-Mü'minûn 23/50.

⁷² Derveze, *et-Tefsîrü'l-ħadîs*, 5/315-316.

Kapısı”ndan ve Hz. Meryem ile oğlunun yerleştirildiği tepeden söz etmektedir.

3. İbadetler Bağlamında Beytülmağdis

Derveze, tefsirinde Beytülmağdis ve ibadetler bağlamında namaz ve kıbleden bahsetmektedir. Kâbe civarında yapılacak ibadet, Beytülmağdis’te yapılandan daha değerlidir.

“Fetih günü bir adam Hz. Peygamber’e (s.a.s.) geldi ve şöyle dedi: Ey Allah’ın Resûlü! Mekke’yi fethedesin diye sana imkân verirse Beytülmağdis’te iki rekât namaz kılacağıma dair Allah’a adak adadım. Peygamber (s.a.s.), ‘Burada kıl.’ dedi. Sonra tekrar etti ve ‘Burada kıl.’ dedi. Ardından yine tekrar etti ve ‘Burada kıl.’ dedi. Sonra dedi ki: ‘Yapacağın bu!’ Bir rivayette bunun ziyadesi vardır: “Hak (din) ile Muhammed’i gönderene ant olsun ki Beytülmağdis yerine burada namaz kılman yeterlidir.”

Derveze bu rivayeti Ebû Dâvûd⁷³ ve Beyhakî’den aktarmakta ve Hâkim’in (ö. 405/1014) bu rivayeti sahih gördüğünü belirtmektedir.⁷⁴ Derveze’nin tefsirinin başka bir yerinde yine aktardığı bu nakilden⁷⁵ anlaşılan şey, Kâbe’de kılınan namazın Beytülmağdis’te kılınan namazdan daha değerli olduğudur. Zaten Kâbe, Beytülmağdis’ten tartışmasız üstündür. Bununla birlikte ifade, Beytülmağdis’te kılınan namazın değersizliği anlamında değildir. Beytülmağdis, Müslümanların geçici kiblesi olmuştur. Bu geçici dönemin ardından Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde Kudüs’ün fethi ile birlikte o topraklar, Müslümanlara ait hâle gelmiştir ve mümkün olan en kısa sürede de Kudüs tekrar esaretten kurtarılmalıdır.

Derveze, el-Bakara 2/114.-115. âyetlerini yorumlarken Yahudilerin “ibadetlerinin geçerli olup olmaması konusunda Müslümanları” şüpheye düşürme çabalarına dikkat çektikten sonra, “Allah her yerdedir. O’na yöneliş sırf Beytülmağdis ile sınırlandırılmaz. İşin özü, her yerde var olan Allah’a kulluktur.”⁷⁶ demektedir. Yani kible, Allah’ın kullarına belirlediği bir yöndür. Yoksa o yöne yönelmek oranın yüce Allah’ın sadece orada bulunması anlamında değildir. Bakara Sûresi 141.-152. âyetleri bağlamında ise Derveze, kıblenin Beytülmağdis’ten Kâbe’ye dönüştürülmesine dair yorumlar yapar. İlk âyet⁷⁷ insanlardan bir grup akılsızın Müslümanları yöneldikleri kıbleden (Beytülmağdis) başka yöne yönelmelerinin nedenlerini

⁷³ Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebi Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 1992), “Kitâbu’l-Eymân ve’n-Nüzûr”, 24.

⁷⁴ Derveze, *et-Tefsîrû’l-ğadîş*, 6/42.

⁷⁵ Derveze, *et-Tefsîrû’l-ğadîş*, 6/110-111.

⁷⁶ Derveze, *et-Tefsîrû’l-ğadîş*, 6/228.

⁷⁷ Derveze’nin kastettiği “ilk âyet” Bakara 141. değil, 142. âyet olmalıdır: “İnsanlardan bir kısım beyinsizler; ‘Yönelmekte oldukları kiblelerinden onları çeviren nedir?’ diyecekler. De ki: Doğu da batı da Allah’ındır. O dilediğini doğru yola iletir.”

soracaklarını söylemektedir. Âyet, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) doğunun ve batının Allah'a ait olduğu, O'nun dilediğini doğru yola ilettiği şeklinde yanıt vermesini emretmektedir.⁷⁸ Derveze, Bakara Sûresindeki kible değişikliği ile ilgili âyetlerde Allah'a yönelişin belirli bir mekânla sınırlı olmadığını ve kiblenin sadece Allah'ın kullarına belirlediği bir yön olduğunu vurgulayarak, Beytülmakdis'le ilgili Yahudilerin Müslümanları şüpheye düşürme çabalarına karşı Kur'an'ın tutumunu ortaya koymaktadır.

Müfessirler, Yahudi hahamlarından ve reislerinden büyük bir grubun Hz. Peygamber'e (s.a.s.) geldiklerini ve ona şöyle dediklerini rivayet eder: "İbrâhîm'in dinini benimsediğini iddia etmene rağmen, yöneldiğin kibleden seni çeviren nedir? Dön ona (Beytülmakdis), sana uyalım ve seni tasdik edelim." Derveze, onların bu sözleriyle Hz. Muhammed'i (s.a.s.) fitneye düşürmek istediklerini fakat o, onları dinlemeyince Müslümanların arasına girmeye başladıklarını ve şöyle dediklerini ifade eder: "Eğer doğru kible Beytülmakdis ise şu andan itibaren (Müslümanların) namazları boşa gidecek. Doğru kible Kâbe ise Beytülmakdis'e yönelik kıldıkları namazlar boşa gitti."⁷⁹ Yahudilerin Müslümanlara dönük sözlerine ilişkin Derveze'nin bir aktarımı da şöyledir: "Söyleyin bakalım Beytülmakdis'e dönüp kıldığınız namaz, hidayet (yol gösterme) üzerine bir ibadet ise siz ondan yüz çevirmişsinizdir. Eğer bir sapma idiye bir süre o namazlarınızla Allah'a yaklaşmışsınızdır. Bu durumda kim Beytülmakdis'e dönüp namaz kılarken öldüyse sapkınlık üzere ölmüş demektir."⁸⁰

Yahudiler Allah'a teslim olmak yerine kendilerince Beytülmakdis konulu manipülasyonlara başvurarak Müslümanları da Allah'a itaatten alıkoymaya çalışmaktadır. O inkârcılar, Beytülmakdis'in Müslümanlar için geçici kible olmasını İslâm'a muhalefet konusu yapmaktadır.

Derveze'nin ibadetler ve Beytülmakdis konulu bir aktarımı da şöyledir: "Buhârî ve Tirmizî (ö. 279/892), Berâ'dan rivayet ettiklerine göre Peygamber (s.a.s.) Medine'ye geldiğinde on altı veya on yedi ay Beytülmakdis'e doğru namaz kılmıştı. O, Kâbe'ye dönüp namaz kılmak istiyordu ve Allah şu âyeti indirdi: '(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz.'⁸¹ Kâbe'ye yöneldi ve bir adam onunla ikinci namazını kıldı, sonra o adam Beytülmakdis'e doğru ikinci namazını kılan ve rükû halinde bulunan Ensar'dan bir grubun yanından geçti. Resûlullah'ın (s.a.s.) Kâbe'ye yönelip

⁷⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/251.

⁷⁹ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/254.

⁸⁰ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/257.

⁸¹ el-Bakara 2/144.

namaz kıldığını gördüğünü söyledi. Ensar, daha rükû halindeyken hemen Kâbe'ye yöneldi.”⁸²

Yukarıdaki nakilden anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlar için Beytülmağdis değerlidir; ancak Kâbe daha değerlidir.

Derveze'nin aktardığı diğer bir rivayete göre Ensar, Hz. Peygamber (s.a.s.) Medine'ye gelmeden önce ve iki yıl boyunca Beytülmağdis'e yönelip namaz kıldı. Hz. Peygamber (s.a.s.), Medine'ye geldiğinde de oraya yönelmeye devam etti, inananların da buna devam etmelerini istedi. Derveze'ye göre rivayetler, sahih hadis kitaplarında olmasa da onlar arasında zıtlık yoksa sahihliklerine bir engel de yoktur. Medine'ye vardığında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yönelişi, bilinen nedenlerin tümünden dolayı Beytülmağdis yönüne oldu. Yahudiler ona karşı inkâr, engelleme ve entrika çevirme pozisyonu aldı. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ve Müslümanlara karşı durdular ve onları tökezletmeye çalıştılar. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) içinde özellikle Yahudilerden ümidini kesmesine yol açan nedenlerden dolayı Beytülmağdis'in bulunduğu yerden başka bir yöne (Kâbe'ye) doğru namaz kılma arzusu belirdi ve bunun için Rabbani bir vahiy beklemeye koyuldu.⁸³ Yani Beytülmağdis, Yahudilerin kalplerinin İslâm'a ısınması açısından bir imkân idi ancak bunu değerlendiremediler. Derveze, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'ye geldikten sonra Yahudilerin inkârcı ve engelleyici tutumları nedeniyle kibleyi Kâbe'ye çevirme arzusunun oluştuğunu, ancak bu değişikliğin Rabbani bir vahiy ile gerçekleşmesini beklediğini vurgulamaktadır. Zemahşerî'nin aktardığına göre Resûlullah'a (s.a.s.) insanlar için inşa edilen ilk evin hangisi olduğu sorulmuş, o da bu evin Kâbe olduğunu belirtmiştir:⁸⁴ “*Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'dekidir (Kâbe). Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren güvende olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah âlemlere muhtaç değildir.*”⁸⁵

Derveze, müfessirlerin bu iki âyetin, Hz. Peygamber ile Yahudiler veya Müslümanlar ile Yahudiler arasında geçen tartışma bağlamında indiğini rivayet ettiklerini belirtir. Yahudiler, kible olması yönüyle Beytülmağdis'in Kâbe'ye üstünlüğü iddiasında bulunur. Onlara göre Hz. İbrâhim, Beytülmağdis'i tazim ediyor, ibadet ederken ona yöneliyor, oğulları ve soyu da bu konuda ona tabi oluyordu. Hz. Muhammed (s.a.s.) de dediği gibi gerçekten

⁸² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîs*, 6/255.

⁸³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîs*, 6/256.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/386. Bu rivayeti Beyzâvî de aktarır bk. Beyzâvî, *Envârü'l-tenzîl*, 2/29.

⁸⁵ Âl-i İmrân 3/96-97.

onun dinini din edinmişse ona tabi olur ama ona aykırı hareket etmezdi.⁸⁶ Derveze, Yahudilerin Beytülmakdis'in kible olarak Kâbe'den üstün olduğunu iddia ettiklerini ancak bu iki âyetin Kâbe'nin Beytülmakdis'ten önce inşa edilmiş olduğunu ve evrensel hidayet kaynağı olarak üstünlüğünü vurgulayarak bu iddiayı çürüttüğünü belirtmektedir.

Derveze, yukarıdaki iki âyetin, Yahudilerin iddialarının yalanlanmasını ve kiblenin Kâbe'ye naklini içerdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Kâbe'nin Allah'a ibadet için Beytülmakdis'ten daha önce kible olarak belirlenmesinden ve onun İbrâhim'in makamı gibi bilinen ve görünen açık kanıtlarla Hz. İbrâhim'le ilişkisinden söz etmektedir. Buna dayalı olarak Allah, haccı insanlardan gücü yetenlere farz kılmıştır. *“Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah âlemlere muhtaç değildir.”*⁸⁷ Bu ve öncesindeki âyetin, daha önceki âyetlerdeki manzarayla ilişkili olduğunu belirten Derveze'ye göre Kâbe ile Beytülmakdis arasında üstünlük konusu gündeme gelmiş, önceki âyetler, yüce Allah'ın ifadelerinin doğruluğunu belirterek ve İbrâhim'in dinine uymaya çağırarak son bulmuştur. Ek olarak yukarıdaki iki âyet Yahudilerin değil, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İbrâhim dinine bağlı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸

Derveze, Yahudilerin Kâbe'nin kible olarak üstünlüğüne dair itirazlarının bu âyetlerle yalanlandığını ve Kâbe'nin Hz. İbrahim'e ait açık kanıtlarla ibadet yönü olarak Beytülmakdis'ten önce belirlendiğini vurgular; ayrıca, bu âyetlerin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) gerçek İbrahimî yolu izlediğini Yahudilere karşı teyit ettiği ifade eder.

İbrâhim makamından söz eden bir âyet şöyledir: *“Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrâhim'in makamundan bir namaz yeri edin (orada namaz kılın). İbrâhim ve İsmâil'e 'Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun.' diye emretmiştik.”*⁸⁹ Derveze'ye göre bu âyet, Kâbe'nin mabet/namaz yeri edinilmesini emretmektedir. Yüce Allah, Kâbe'yi sevap kazanılan ve güvenli bir yer yapmıştır. Bakara Sûresi 104.-152. âyetlerin hacıların duraklarını ve Hz. Peygamber'in namazında Beytülmakdis'i bırakıp Kâbe'ye yönelmesi konulu tartışmaları içermesini tahmin edilir bulan Derveze'ye göre söz konusu âyetler, tartışmanın Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Yahudiler arasında ikinci defa alevlendiğini göstermektedir. Bahsi geçen Bakara Sûresi bölümünün 144. âyeti, Yahudilerin Kâbe'nin üstünlüğünü ve ona yönelmek gerektiğini bildiklerini belirtmektedir. Bu yüzden âyetler bunu susturucu ve kesin bir üslupla teyit etmiştir.⁹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla

⁸⁶ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 7/193-194.

⁸⁷ Âl-i İmrân 3/97.

⁸⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 7/194.

⁸⁹ el-Bakara 2/125.

⁹⁰ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 7/195.

Derveze, İbrâhim makamı ve Kâbe'nin mabet olarak kutsallığını vurgulayan bu âyetin, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Yahudiler arasında Kâbe'nin kible olarak üstünlüğü konusunda süregelen tartışmayı sona erdirdiğini ve Yahudilerin Kâbe'nin üstünlüğünü bildiklerini kesinleştirdiğini ifade eder.

Görüldüğü gibi Kâbe, Beytül Makdis'ten, Kâbe'de kılınan namaz da Beytül Makdis'te kılınan namazdan daha değerlidir. Bu, Beytül Makdis'te kılınan namazın değersizliği anlamında asla değildir. Müslümanların geçici kiblesi Beytül Makdis ve çevresi, Hz. Ömer döneminde Müslümanlara ait hâle gelmiştir ve yine öyle olmalıdır. Beytül Makdis'in Müslümanlar için geçici kible olması, inkârcılar tarafından İslâm'a karşı çıkış konusu yapılmıştır ve bu durumda onlara karşı nasıl reaksiyon gösterileceğine ilişkin rehber Kur'an'dır. Beytül Makdis, Yahudilerin İslâm'a kalplerinin ısınması açısından bir imkân olmuştur; ancak onlar bunu doğru yolu bulma açısından avantaja çevirememiştir.

5. Kişiler Bağlamında Beytül Makdis

Derveze, kişilerle ilişkili olarak Beytül Makdis'ten söz ettiğinde geçen isimler Buhtunnasr, İskender, Zülkarneyn, Yehuda, bir şehre uğrayan adam ve Hz. Ömer'dir. Bunlardan Kur'an'da adı geçen sadece Zülkarneyn'dir.⁹¹

Başta Taberî ve Begavî olmak üzere diğer tefsirlerde İsrâiloğulları'nın başına gelen ve âyetlerde atıfta bulunulan olaylarla ilgili çok ve geniş ayrıntılar olduğunu belirten Derveze, bunların bir kısmının Resûlullah'a atfedildiğini ama sahih hadis kitaplarında yer almadığını bir kısmının ise İbn Abbas, İbn İshâk (ö. 151/768), Süddî (ö. 127/745), Mücâhid, İbn Vehb (ö. 197/813) ve diğer âlimlere atfedildiğini belirtmektedir. Bu nakillerin bir kısmı sıfırlarla ve kadim müdevvenat ile uyumludur. Onlarda gariplikler, karışıklıklar ve kronolojik sorunlar vardır. Buna örnek olarak Derveze, Buhtunnasr'ı verir. Allah ona yedi yüz yıl süren bir hükümlük vermiş ve o Beytül Makdis'e ordularıyla yürümüş ve onun bu işgal girişimi yüz yıl sürmüştür. Rivayetlere eleştirel bir gözle bakabilen Derveze, Kur'an âyetlerinin hedefleriyle uyuşmayan bu tür nakilleri özet olarak bile aktarmada bir yarar görmez.⁹² Bu durumda Derveze'ye göre Beytül Makdis ile ilgili abartılı Buhtunnasr rivayetleri, âyet yorumları açısından yararsız nakil kategorisindedir.

Derveze, müfessirlerin şu iki âyetten ilkinin, Beytül Makdis mabedini yıkan Buhtunnasr ile ona yardımcı olan Hıristiyanlara ve Rumlara dönük bir tenkit içerdiğini söylediklerini belirtir. *“Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük azap vardır. Doğru*

⁹¹ el-Kehf 18/83.

⁹² Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 3/361.

da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zati) oradadır. Şüphesiz Allah'ın rahmeti ve nimeti geniştir. O her şeyi bilendir."⁹³ Derveze'nin aktardığı Buhtunnasr'a Hıristiyan ve Rum desteği söz konusu olduğu görüşüne göre bunun gerekçesi, Yahudilerin Hz. Zekeriyâ'nın oğlu Hz. Yahyâ'yı öldürmeleri nedeniyle Yahudilerden nefret etmeleridir. Bir diğer görüşe göre Beytülmakdis'te insanlara eziyet eden ve içinde namaz kılma- larını engelleyen Hıristiyanlar eleştirilmiştir. Diğer bir görüşe göre tenkit, mabedi yıkan Romalılara dönüktür. Bir başka görüş de Hudeybiye antlaş- masının imzalandığı sırada Müslümanların Mescid-i Haram'a girmelerine engel olan müşriklerin eleştirildiği şeklindedir. Bu görüşleri değerlendiren Derveze, Hz. İsâ'dan altı yüzyıl önce yaşamış Buhtunnasr'ın Beytülmak- dis'i yıkma konusunda Hıristiyanlardan yardım görmesinin imkânsızlığına dikkat çekmektedir. Hıristiyanların Kudüs'teki mabedde insanlara eziyet etmeleri, içinde namaz kılınmasına engel olmaları da tutarsız, ilgisiz bir id- diadır; çünkü söz konusu mabed, Romalılar döneminde yerle bir edilmiştir. O sıralarda ise Hıristiyanlar zulüm gören kesimdi.⁹⁴ Görüldüğü gibi Derve- ze Beytülmakdis konulu rivayetleri aktarırken seçici davranmış, tarihî açı- dan tutarsızlık tespiti yaptığında onları kenara koymuştur. Buhtunnasr'ın Beytülmakdis'i yıkma sürecinde Hıristiyanlardan destek almasının tarihî olarak imkânsız olduğunu ve Yahudilere yapılan eleştirilerin Romalıların Kudüs'teki mabedi yıkma eylemlerine dayandırılmasının daha tutarlı bir açıklama sunduğunu belirtmiştir.

Kehf Sûresinde söz edilen Zülkarneyn'in kim olduğu tartışmalarına yer veren Derveze, sayılan ihtimallerden birine göre onun Şam bölgesi, Mısır ve Beytülmakdis'i fethettiği söylenen İskender olduğunu belirtir.⁹⁵ Ebü'l- Kelâm Âzâd'ın (ö. 1958) tercihini belirten Derveze, Zülkarneyn'in, M.Ö. 6. yüzyılda, İran kralı Büyük Dara'dan önce hükümdar olan, Keldânilerin ülkesi Babil'i zayıf düşüren, Babil'de esaret altında yaşayan Yahudilere Filistin'e dönüş, Orşelim'i ve Orşelim mabedini yenileme izni veren (M.Ö. 538) Pers kralı Koreş olduğu yorumunu aktarır.⁹⁶ Bu durumda Beytülmak- dis ile ilişkilendirilen kişilerden biri de İran kralı Koreş olma ihtimali bu- lanan Zülkarneyn'dir. Derveze, Kehf Sûresinde bahsi geçen Zülkarneyn'in kimliği konusunda İskender ve Pers kralı Koreş gibi ihtimallere yer vere- rek, özellikle Koreş'in Yahudilere Orşelim'e dönme ve mabedi yeniden inşa etme izni vermiş olmasının bu kimliğe (Kur'an'ın anlattığı şekliyle Zülkarneyn'in adil bir kimse oluşuna) uygun bir özellik olarak değerlendi- rildiğini aktarır.

⁹³ el-Bakara 2/114-115.

⁹⁴ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/226.

⁹⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/22.

⁹⁶ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ħadîş*, 6/42.

Yahudi, Hıristiyan (Nasrânî), Mecûsî, Sâbiîn isimlendirmelerinin kaynağına dair yorum yaparken Derveze, Hz. Süleyman'dan sonra Beytülmağdis'te kurulan krallığa Yehuda (يهودا) Krallığı adı verildiğini çünkü Yehuda kabilesinin Beytülmağdis bölgesinde yaşadığını ve İsrâiloğulları'nın kabilelerinin en büyüğü ve en ünlüsü olduğunu ifade eder.⁹⁷ Nakledildiğine göre İsrâiloğulları arasında krallık Yehuda kabilesine (sıbt) verilmiştir ve İsrâiloğulları'nın Kur'an'da adı geçen ilk kralı Tâlût, Bünyamin'in kabilesindedir.⁹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Yehuda adı, Beytülmağdis'in krallık merkezi olarak konumlanmasında ve Yahudi kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Vehb'e göre şu âyette söz edilen kişi Yeremya'dır (إزمياء)⁹⁹ ve İkrime ile Katade'ye göre Yeremya'nın uğradığı yer de Beytülmağdis'tir:¹⁰⁰ “*Yahut altı üstüne gelmiş (ıyısız duran) bir şehre uğrayan kimse gibisini (görmedin mi)? O, 'Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?' demişti.*”¹⁰¹ Derveze, tarihçilerden (علماء الأخبار) aktarımda bulunan müfessirlerin, Ahd-i Atık'ın günümüzde mevcut bazı sifirlerinde de bulunan ancak bir kısım unsurları da o sifirlerde olmayan İsrâiloğulları kıssalarından birini bir hayli detaylı olarak anlattıklarını belirtir. Ona göre bu anlatımlarda bir tuhafılık ve hayal unsurları vardır; ancak söz konusu beldeden geçen kişi, İsrâiloğulları peygamberlerindedir ve ismi konusunda farklı görüşler vardır. Bu peygamber kimilerine göre Üzeyr, kimilerine göre Ermiya (Yeremya) b. Hilkiya'dır (Hilqiah). Bazıları da onun Hızır olduğunu söyler. Tercih edilen görüşe göre o kişi Yeremya, uğradığı yerde Beytülmağdis'tir.¹⁰²

Yani Derveze; yukarıdaki âyette söz edilen yerin Beytülmağdis, oraya uğrayan kişinin de Yeremya olduğu görüşünü benimsemektedir. Derveze'nin aktarımına göre Allah, Pers krallarından büyük bir krala Beytülmağdis'i inşa etmesi için kavmini yönlendirmesini emretmiş ve bu inşa, Yeremya'nın öldüğü sırada tamamlanmıştır. Allah onu bir mucize olarak dirilttiğinde ve o, eşeğin dirilmesi ile yemek mucizelerini gördüğünde kentten yeniden inşa edildiğini de fark etmiştir. Bununla birlikte Derveze, bu nakillerin Yahudiler arasında yaygın rivayetlere dayandığını ardından da bu rivayetlerin Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yaygınlaştığını belirtir.

⁹⁷ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîş*, 5/315-316.

⁹⁸ Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Tefsîrû'n-Neseî (Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil)*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998), 1/204; Abdullâh Hadîr Hamd, *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye* (Lübnan: Dâru'l-Kalem, 1438/2017), 5/163.

⁹⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/331. Yeremya'nın farklı Arapça yazılışları vardır: أرمياء، يرميا، يرميه، رميا

¹⁰⁰ Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 1/352.

¹⁰¹ el-Bakara 2/259.

¹⁰² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ğadîş*, 6/475.

Ona göre asıl olan bu tür nakiller değil, kıssadan alınacak ibrettir.¹⁰³ Zaten Kur'an kıssalarının birincil amacı insanlara ders vermektir.

Beytülmakdis yerine onunla eşanlamlı İliya kelimesi de kullanılmaktadır.¹⁰⁴ Derveze İliya ile ilişkili olarak Hz. Ömer'den de söz eder. Ona göre tarih, Hz. Ömer'in Beytülmakdis'ten başka bir şehrin fethine ve teslim olmasına tanık olduğunu görmemiştir.¹⁰⁵

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer bölge halkına şöyle bir yazı göndermiştir:“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. İşte Allah'ın kulu ve müminlerin emiri Ömer, İliya halkına eman verdi. Kendilerine, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına, masumlarına ve geriye kalan dinlerine ilişkin eman verdi. Kiliselerinde oturulamaz, kiliseleri yıkılamaz, küçültülemez alanı daraltılamaz. Çocukları ve mallarına da dokunulmaz, din değiştirmeye zorlanmazlar, onlara zarar verilmez. İliya'ya onlarla birlikte Yahudi yerleşimine izin verilmez.”¹⁰⁶

Görüldüğü gibi Beytülmakdis bağlamında Hz. Ömer, Müslüman fetihlere rehberlik edebilecek bir beyanda bulunmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada araştırma sorusu, Derveze'nin *et-Tefsîrû 'l-hadîş* adlı tefsirinde Beytülmakdis kelimesi olaylar, mekânlar, ibadetler ve kişiler dolaşımında nasıl kullanıldığına ilişkindi. Bu araştırma sorusu bağlamında bulgular; Derveze'nin tarihsel olaylar, ibadetler ve dinî figürler bağlamında Kudüs'ün önemini vurguladığını göstermektedir. Derveze'nin Beytülmakdis'e dair yorumları, Kudüs'ün İslâm kültürü ve medeniyetindeki yerini belirginleştirmekte ve özellikle Hz. Peygamber'in Beytülmakdis'e gidişine dair isrâ olayının Hz. Peygamber (s.a.s.) uyanırken ve bedenen gerçekleştiği görüşünde olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle eseri, çağdaş tartışmalara da ışık tutmaktadır.

Yaşadığı dönemde Filistin direnişinde sorumluluk üstlenen müfessir İzzet Derveze, Beytülmakdis yorumlarını İslâm'ın evrensel ilkeleri ve tefsir geleneği çerçevesinde yapmış; kişisel veya milli kimliğinden bağımsız, daha geniş bir perspektifle konuya yaklaşmıştır. Yani onun yorumlarının Filistin kimliğinden kaynaklanan özel bir etkiden ziyade, İslâm'ın genel ve evrensel öğretilerine dayandığını ifade etmek daha doğru bir yaklaşım

¹⁰³ Derveze, *et-Tefsîrû 'l-hadîş*, 6/476.

¹⁰⁴ Ahmad Daud Shahrouri vd., “The Origins and Construction of Al-Aqsa Mosque in Islamic Tradition”, *International Journal of Religion* 5/11 (2024), 3169.

¹⁰⁵ Beytülmakdis için Hz. Ömer dönemi, tüm din mensupları için en huzurlu ve adaletli günler kabul edilir. Bk. Ahmet Akbaş, “Beytülmakdis'in Selahddin Eyyübî Tarafından Fethinin Tefsirlerdeki Yansımaları”, *Journal of Islamicjerusalem Studies* 20/3 (2020), 316.

¹⁰⁶ Derveze, *et-Tefsîrû 'l-hadîş*, 9/408.

olacaktır. Buna göre eserde isrâ ve mi'rac olayları bağlamında Beytülmakdis'ten söz edilmektedir. Söz konusu tefsirde Beytülmakdis'ten söz edilen bağlamlarda mekân olarak yeryüzünden, Beytü'l-Mâide adlı bir yerden, Beytülmakdis'in duvarından, Beytülmakdis'te bir mescidden, 1. yüzyılda Romalılar tarafından yıkılan Yahudi mabedinden, Orşelim'den, Hz. Süleyman tarafından kurulan Beytülmakdis mabedinden ve günümüzde Mescid-i Aksâ'nın harim kapılarından biri olan "Hitta Kapısı"ndan ve Hz. Mer-yem ile Hz. İsâ'nın yerleştirildiği yerden söz edilmektedir.

Derveze, tefsirinde Beytülmakdis ve ibadetler bağlamında namaz ve kıbleden bahsetmektedir. Beytülmakdis konulu rivayetleri aktarırken seçici davranan, tarihî açıdan tutarsızlık gördüğünde onları dikkate almayan Derveze'nin aktardığı rivayetler, Kâbe'de kılınan namazın Beytülmakdis'tekine kıyasla daha değerli olduğunu gösterse de bu, Beytülmakdis'te kılınan namazın kıymetsizliği anlamına gelmez. Derveze, kişilerle ilişkili olarak Beytülmakdis'ten söz ettiğinde geçen isimler; Buhtunnasr, İskender, Zülkarneyn, Yahuza, bir şehre uğrayan adam ve Hz. Ömer'dir.

Bu araştırmanın sadece Beytülmakdis'e odaklanması doğal bir sınırlılık oluşturmaktadır. Bu nedenle gelecekte Mescid-i Aksâ'nın kullanımına dair daha geniş çaplı araştırmalar yapılabilir ve diğer müfessirlerle karşılaştırmalar derinleştirilebilir. Salt Beytülmakdis ifadesinin Derveze'nin tefsirindeki kullanımına odaklanan bu araştırma sonrasında yapılacak yeni çalışmalarda el-Mescidü'l-Aksâ ya da Mescidü'l-aksâ ifadelerinin söz konusu tefsirdeki kullanımları da ele alınabilir. Ayrıca Derveze'nin tefsiri ile klasik dönemden ya da çağdaş dönemden bir müfessirin Beytülmakdis'e dair yaklaşımları karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir.

Kaynakça

Akbaş, Ahmet. “Beytülmağdis’in Selahddin Eyyûbî Tarafından Fethinin Tefsirlerdeki Yansımaları”. *Journal of Islamicjerusalem Studies* 20/3 (2020), 309-318. <https://doi.org/10.31456/beytulumakdis.808593>

Alphan, Abdülhalim. *Muhammed İzzet ed-Derveze'nin et-Tefsiru'l-Hadîs Adlı Eserinde Nüzül Sebepleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Asad, Muhammad. *The Message of the Qur'an*. Gibraltar: Dar al Andalus, 1980.

Aydın, Hayati. “Mi'râc Olayı, İmkânı ve Keyfiyeti”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/62 (2022), 99-123. <https://doi.org/10.15370/marufd.1052176>

Begavî, Mesud el-Ferrâ. *Meâlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr v.dğr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, 1417/1997.

Bezvâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.

Buba, Fatih. *Ayetlerin Nüzul Zamanlarının Tespitinde Blachere ve Derveze'nin Mukayesesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Derveze, Muhammed İzzet. *el-Kur'anü'l-mecid*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 2. Basım, 2008.

Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-ħadîş*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.

Ergin, Özge. *Muhammed İzzet Derveze'nin Tefsirinde Nesh*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Hamd, Abdullah Hadir. *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*. 8 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kalem, 1438/2017.

Hasan, Hamka. “Ahl al-Kitâb Through the Interpretation of the Tartîb Nuzûlî İzzat Darwazah”. *Ilmu Ushuluddin* 9/2 (2022), 285-312. <https://doi.org/10.15408/iu.v9i2.29179>

Hasanoğlu, Eldar. “Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşması Süreci”. *Uhudağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 125-148.

İskender, Hatice Kübra. *Derveze Tefsirinde Sîret-Nüzül İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kılıç, Hasan. “Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin Bir Analiz: İzzet Derveze Örneği”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 85-110. <https://doi.org/10.20486/imad.1457783>

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berduni - İbrâhim el-İtfîyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 2. Basım, 1384/1964.

Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'ş-Şuruk, 17. Basım, 1412/1992.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Mutlu, Büşra. *Seyyid Kutup ve İzzet Derveze'nin Tefsirlerinde Mekki ve Medeni Sureler Bağlamında Kur'an Kıssaları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Nesefî, Ebû'l-Berekât. *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-tevil)*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 3. Basım, 1419/1998.

Neuendorf, Kimberly A. *The Content Analysis Guide Book*. California: Sage Publications, 2002.

Poonawala, İsmail K. "Muhammed İzzet Derveze'nin Çağdaş Tefsir Yöntemi: Kur'an Hermenötiğine Bir Katkı". çev. Süleyman Gezer. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002).

Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.

Shahrouri, Ahmad Daud v.dğr. "The Origins and Construction of Al-Aqsa Mosque in Islamic Tradition". *International Journal of Religion* 5/11 (2024), 3151-3172. <https://doi.org/10.61707/jyhvd61>

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr Li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi' ve'l-İ'lan, 1422/2001.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavaz v.dğr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.

Weber, Robert Philip. *Basic Content Analysis*. California: Sage Publications, 1990.

Webster, Jane - Watson, Richard T. "Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review". *MIS Quarterly* 26/2 (2002), xiii-xxiii.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-e-kâvil fî vücûhi't-tevil*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1986.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akîde ve's-şerîa' ve'l-menhec*. 30 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 2. Basım, 1418/1997.

